

Η καταχρηστική άσκηση δικαιώματος: νομολογιακές εφαρμογές και απόπειρα σύγχρονης ερμηνευτικής προσέγγισης¹

Απόστολος Παπακωνσταντίνου
Δρ. Συνταγματικού Δικαίου – Δικηγόρος

1. Εισαγωγικές σκέψεις

Το δεύτερο Μέρος του συνταγματικού κειμένου («Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα») ολοκληρώνεται με τις διατάξεις του άρθρου 25, με τις οποίες θεσπίζονται, με ιδιαίτερη νοηματική και κανονιστική πυκνότητα, οι βασικές ερμηνευτικές αρχές, που διατρέχουν το σύνολο της εν λόγω συνταγματικής ύλης. Μεταξύ των κανόνων που θεσπίζει το Σύνταγμα στο εν λόγω άρθρο περιλαμβάνεται εκείνος της απαγόρευσης της καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος. Ειδικότερα, κατά την άκρως πανηγυρική και ολιγόλογη διατύπωση της παραγράφου 3: «*Η καταχρηστική άσκηση δικαιώματος δεν επιτρέπεται*». Εξαιτίας του εν πολλοίς αόριστου νοηματικού περιεχομένου της η διάταξη αυτή αντιμετωπίζεται συνήθως, τόσο από τη θεωρία, όσο και από τη νομολογία, με εγγενώς αμήχανο τρόπο, γεγονός που φαίνεται να εξηγεί σε κάποιο βαθμό τη σπανιότητα της πρακτικής επικλήσεως και εφαρμογής της. Το ερώτημα που γεννάται εν προκειμένω είναι μήπως μια τέτοια αμήχανη ερμηνευτική προσέγγιση της διάταξης που την καθιστά όλως περιθωριακή στην εφαρμογή της, επάγεται κινδύνους για την κανονιστική ενότητα και, εν τέλει, την κανονιστική ακεραιότητα του Συντάγματος. Πράγματι, τίθεται εν προκειμένω το ζήτημα εάν η ερμηνευτική (άρα κανονιστική) υποβάθμιση του περιεχομένου ορισμένης συνταγματικής διάταξης μπορεί να θέσει σε διακινδύνευση συνολικά το συνταγματικό σύστημα. Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να προσεγγίσει το κανονιστικό περιεχόμενο της ανωτέρω διατάξεως του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ., να εντοπίσει τις - αναμφίβολες- ιδιαιτερότητές της και να αξιολογήσει τυχόν κινδύνους που μπορεί να επάγεται η ερμηνευτική της προσέγγιση για την κανονιστική ενότητα του Συντάγματος.

2. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της διάταξης

Υποστηρίχθηκε στη θεωρία ότι η διάταξη του άρθρου 25 παρ. 3 «είναι διάταξη “ατελής” (*lex imperfecta*), που δεν συνεπάγεται κυρώσεις, απλώς είναι “κατευθυντήρια” για τη συμπλήρωση του νοήματος και την ερμηνεία του άρθρου 5 παρ. 1 Συντ. (: “εφόσον δεν προσβάλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη”)². Κατά έτερη άποψη, η ρήτρα περί απαγορεύσεως καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος «είναι νομικά άχρηστη, αφού η κατάχρηση δικαιώματος δεν εμπίπτει καν στο πεδίο προστασίας του θεμελιώδους δικαιώματος, οπότε, έτσι κι αλλιώς, η εξουσία δεν εμποδίζεται να παρέμβει κατασταλτικά. Τέλος, η απαγόρευση της καταχρηστικής άσκησης του δικαιώματος εμπεριέχει ταυτολογία και σημαίνει ότι το Σύνταγμα απαγορεύει... τη συνταγματικά ανεπίτρεπτη πραγμάτωση της ελευθερίας»³.

¹ Το κείμενο αποδίδει εισήγηση του συγγραφέα στο 13^ο Συνέδριο της Ένωσης Ελλήνων Δημοσιολόγων (Κομοτηνή 20-21 Μαρτίου 2026).

² Α. Μάνεσης, Συνταγματικά Δικαιώματα, τ. α', ατομικές ελευθερίες, 1982, εκδ. Σάκκουλα, σελ. 89.

³ Δ. Τσάτσος, Συνταγματικό Δίκαιο, τ. Γ' Θεμελιώδη Δικαιώματα, 1988, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, σελ. 282.

Πρόκειται μάλιστα, κατά την άποψη μέρους της θεωρίας, για μια διάταξη, η οποία εμφανίζεται ως κανονιστικώς προβληματική⁴, ως «ιδιόρρυθμη *lex imperfecta*»⁵, ως «μια χειροπιαστή *contradiction in terminis*»⁶, η οποία δεν επιτρέπει, ενόψει ιδίως της «υπερβολικής αοριστίας του περιεχομένου της την ερμηνευτική διάγνωσή της»⁷, ενώ παράλληλα αναδεικνύονται οι «κίνδυνοι που περικλείει η άνευ όρων παραδοχή της»⁸. Ενόψει των χαρακτηριστικών της αυτών, η εν λόγω ρήτρα «αποτελεί απλώς ευχή, χωρίς καμία νομική δέσμευση. Η κατάχρηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων αποτελεί πράξη ηθικώς καταδικαστέα, δεν συνοδεύεται όμως από κυρώσεις, εφόσον δεν υπάρχει ταυτόχρονα και παράβαση του Συντάγματος». Κατά την ίδια άποψη, «η έννοια της κατάχρησης δικαιώματος θα πρέπει να ταυτιστεί με την έννοια της αντिलειτουργικής χρήσης των θεμελιωδών ελευθεριών» και, για τον λόγο αυτό, η διάταξη του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ., πρέπει να θεωρηθεί ως «κενή νομικού περιεχομένου»⁹. Συναφώς, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η εν λόγω συνταγματική ρήτρα δεν προσθέτει τίποτε στο συνταγματικό σύστημα, αφού «η “κατάχρηση” δικαιώματος βρίσκεται ούτως ή άλλως εκτός της σφαίρας συνταγματικής προστασίας». Επομένως, δεν μπορεί παρά να διαθέτει μόνο «παιδευτικό» χαρακτήρα¹⁰. Σύμφωνα μάλιστα με συναφή άποψη, «το Σύνταγμα δεν απαγορεύει την καταχρηστική άσκηση των δικαιωμάτων. Απλώς, υπενθυμίζει ότι αυτή δεν επιτρέπεται»¹¹. Περαιτέρω, υποστηρίζεται ότι «μετά τη θέσπιση της νέας ρύθμισης του άρθρου 25 παρ. 1 εδ. δ' Σ., που κατοχυρώνει μια τυπολογία των περιορισμών των δικαιωμάτων, οι οποίοι πρέπει να προβλέπονται είτε απευθείας από το Σύνταγμα είτε από τον νόμο, τηρώντας την αρχή της αναλογικότητας, αποκλείεται η εφαρμογή του άρθρου 25 παρ. 3 Σ. κατά τρόπο που θα συνεπαγόταν τον πολλαπλασιασμό των περιορισμών των δικαιωμάτων»¹².

Αντιθέτως, έχει υποστηριχθεί ότι η ρήτρα του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ. συνιστά «επιτακτικό συνταγματικό κανόνα», που διαθέτει «αναμφισβήτητη ερμηνευτική αξία και διαδικαστική “σταθμιστική” σημασία». Πρόκειται για «μια γενική ρήτρα αρνητικού ή αποθετικού προσδιορισμού των ορίων άσκησης των δικαιωμάτων εκείνων που επιδέχονται από τη φύση και τον σκοπό τους τέτοιο περιορισμό και πάντως των συνταγματικών δικαιωμάτων, που η κατοχύρωσή τους συναρτάται ρητά με τη μη επιδίωξη ανεπίτρεπτων συνταγματικά σκοπών»¹³. Συναφώς, διατυπώθηκε η άποψη ότι

⁴ Κατά τον Χ. Ανθόπουλο, Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ό.π., σελ. 171 επ., η τελική διατύπωση της διάταξης την εντάσσει στον χώρο της «συνταγματικής κατήχησης» και την καθιστά απλή «ηθικο-πολιτική υπόδειξη».

⁵ Βλ. Ε. Βενιζέλου, Ζητήματα συνταγματικών ελευθεριών, 1986, σελ. 46 επ. Κατά τον συγγραφέα, «η επίκληση του άρθρου 25 παρ. 3 δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να διπλασιάζει τους νομικούς φραγμούς που τίθενται στην άσκηση των συνταγματικών δικαιωμάτων, να διασπά την ενότητα του Συντάγματος και να αντιστρέφει τον εγγυητικό του ρόλο εισάγοντας εκ του πλαγίου γενικό προληπτικό έλεγχο για την άσκηση όλων των συνταγματικών δικαιωμάτων» (ibid, σελ. 58-59). Πρβλ. Φ. Βεγλερή, ό.π., σελ. 27, Π. Παυλόπουλου, Η συνταγματική κατοχύρωση της αιτήσεως ακυρώσεως, 1982, σελ. 154-156, Α. Παντελή, ό.π., σελ. 226 επ., Χ. Ανθόπουλου, ό.π., σελ. 203 επ.

⁶ Γ. Βλάχος, Το Σύνταγμα της Ελλάδος, σελ. 75.

⁷ Χ. Ανθόπουλος, ό.π., σελ. 204.

⁸ Ν. Αλιβιζάτος, Σχόλιο στην ΕφΔωδ 30/1981, ΝοΒ 1982, σελ. 486.

⁹ Χ. Ανθόπουλος, ό.π., σελ. 207-208.

¹⁰ Τζ. Ηλιοπούλου – Στράγγα, Κατάχρηση θεμελιωδών δικαιωμάτων και Δημοκρατία. Μια συγκριτική επισκόπηση, ΕΕΝ 1989, σελ. 89-90.

¹¹ Ι. Καμτσίδου, Η επιφύλαξη υπέρ του νόμου ως περιορισμός, εγγύηση και διάμεσος των ελευθεριών, 2001, σελ. 122, υποσ. 252.

¹² Ε. Κοντιάδης/Α. Φωτιάδου, Άρθρο 25 του Συντάγματος, στο συλλογικό έργο: Σ. Βλαχόπουλος/Ε. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος (επιμ.), Σύνταγμα, Ερμηνεία κατ' άρθρο, 2024, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, σελ. 533.

¹³ Α. Μανιτάκης, Η επίδραση του Συντάγματος στις ιδιωτικές έννομες σχέσεις, σε: Χαριστήρια Δεληγιάννη, τ. ΙΙ, σελ. 270.

«κατάχρηση συντρέχει όταν δεν παραβιάζεται μεν καμμία συνταγματική διάταξη, αλλά η χρήση του δικαιώματος αντιστρατεύεται την συνταγματική τάξη και ειδικά τον σκοπό του συγκεκριμένου δικαιώματος - όταν δηλαδή δεν παραβιάζεται μεν το γράμμα, αλλά προφανώς το πνεύμα του Συντάγματος». Τοιουτρόπως, «η γενική απαγόρευση καταχρηστικής ασκήσεως δικαιώματος αφορά κάθε περίπτωση ασκήσεως δικαιώματος προς σκοπό που αντίκειται προφανώς στον σκοπό της συνταγματικής του κατοχυρώσεως», ενώ «η κύρωση της καταχρήσεως είναι ότι η συγκεκριμένη συμπεριφορά δεν απολαμβάνει την συνταγματική προστασία του ατομικού δικαιώματος, το οποίο πια δεν μπορεί να επικαλείται ο καταχρώμενος»¹⁴. Συνεπώς, η έννοια της κατάχρησης κατά το άρθρο 25 παρ. 3 Συντ. πρέπει να θεωρηθεί ότι «περιορίζεται στις περιπτώσεις όπου το δικαίωμα ασκείται για σκοπό πρόδηλα διαφορετικό από εκείνον για τον οποίο έχει θεσπισθεί». Υπό τους όρους αυτούς, «δεν αποτελεί *lex imperfecta*, όπως υποστηρίζεται στη θεωρία, ούτε όμως και επιτρέπεται να μεταβληθεί σε πολλαπλασιαστή των περιορισμών άλλων συνταγματικών δικαιωμάτων, αφού αυτά αποτελούν αυτοσκοπούς και άρα δεν τίθεται καν θέμα κατάχρησής τους»¹⁵.

Δεν χωρεί αμφιβολία ότι η ερμηνευτική προσέγγιση της διάταξης του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ. συναντά εγγενείς δυσχέρειες, οι οποίες αφορούν τόσο το περιεχόμενό της, όσο και την κανονιστική λειτουργία της. Τίθενται ειδικότερα μείζονα μεθοδολογικά ζητήματα, τα οποία ανάγονται τελικά στη γενικότερη πρόσληψη του ίδιου του συνταγματικού κειμένου και των εργαλείων στα οποία προσφεύγει ο ερμηνευτής του. Από την άποψη αυτή, η συγκεκριμένη διάταξη συνιστά ένα ιδιότυπο μεθοδολογικό εργαστήριο, στο οποίο δοκιμάζονται θεμελιώδεις επιστημολογικές παραδοχές.

Οι εν λόγω εγγενείς δυσχέρειες που αντιμετωπίζει το ερμηνευτικό έργο μπορούν να αποδοθούν κατά βάση στους κάτωθι παράγοντες: α) Στην αοριστία της διατύπωσης της διάταξης, β) στην απουσία κριτηρίων εφαρμογής της, γ) στη νομοτεχνική της ένταξη στο ακροτελεύτιο άρθρο του δεύτερου Μέρους του συνταγματικού κειμένου, στο οποίο περιλαμβάνονται γενικοί κανόνες που διέπουν ερμηνευτικά το σύνολο των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στο Μέρος αυτό, δ) στους δυνητικούς «κινδύνους» που θα μπορούσαν να ανακύψουν κατά την εφαρμογή της για το σύνολο των εν λόγω θεμελιωδών δικαιωμάτων, γεγονός που ενεργοποιεί τα «φιλελεύθερα ανακλαστικά» της θεωρίας και ε) στην εν γένει φιλελεύθερη καχυποψία έναντι της κρατικής εξουσίας, ιδίως όσον αφορά την ερμηνευτική πρόσληψη της υπόψη ρήτρας και των συνεπειών που επάγεται η πρόσληψη αυτή για τα θεμελιώδη δικαιώματα.

Φαίνεται έτσι να εκκινεί η ρήτρα αυτή του άρθρου 25 παρ. 3 από αφετηρία αντίθετη, κατ' αρχήν, από εκείνη του Συντάγματος, η ιστορική, πολιτική και κανονιστική λειτουργία του οποίου συνίσταται στην οριοθέτηση της κρατικής εξουσίας έναντι των πολιτών, ιδίως με τη θέσπιση των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ενώ η απαγόρευση της καταχρηστικής άσκησής τους οριοθετεί την ευχέρεια του φορέα τους.

3. Η νομολογιακή εφαρμογή

Οι ανωτέρω εγγενείς μεθοδολογικές δυσχέρειες που παρουσιάζει η ερμηνευτική προσέγγιση της διατάξεως εξηγούν, σε κάποιο βαθμό, την εξαιρετικά περιορισμένη εφαρμογή της από τα δικαστήρια. Τούτο, έχει βέβαια και μια επιπλέον

¹⁴ Π. Λαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα, τ. Α', 1991, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, σελ. 134, 135, 138-139. Πρβλ. του ιδίου, Η κατάχρηση δικαιώματος στην ελληνική θεωρία και πράξη, ΝοΒ 1990, σελ. 225 επ. Πρβλ. Α. Ράϊκου, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τ. Β', τεύχος Α', 1983, σελ. 171 επ.

¹⁵ Κ. Χρυσόγονος, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, 2002, σελ. 72-73.

εξήγηση, αφού, ειδικώς στα διοικητικά δικαστήρια, ο ασκών το ένδικο βοήθημα (ιδιώτης) διάδικος δεν διαθέτει έννομο συμφέρον προβολής ισχυρισμού που να αφορά την εν λόγω ρήτρα, ενώ παράλληλα η Διοίκηση κατά την άσκηση των καθηκόντων της δεν προσφεύγει στη διάταξη αυτή, ενόψει κυρίως του όλως οριακού χαρακτήρα της. Εξάλλου, τα δικαστήρια εξαιρετικά σπάνια ενσωματώνουν στο σκεπτικό τους την εν λόγω συνταγματική διάταξη όταν προβαίνουν σε έλεγχο συνταγματικότητας περιορισμών σε θεμελιώδη δικαιώματα. Για τους λόγους αυτούς, η εφαρμογή της διατάξεως από τα δικαστήρια έχει προσλάβει χαρακτήρα εν πολλοίς περιθωριακό¹⁶.

Η συνηθέστερη περίπτωση νομολογιακής εφαρμογής της ρήτρας του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ. είναι εκείνη της σώρευσής της με τη διάταξη του άρθρου 281 Α.Κ. Πρόκειται για σειρά αποφάσεων του Αρείου Πάγου και άλλων πολιτικών δικαστηρίων, στις οποίες αναφέρεται η εν λόγω συνταγματική ρύθμιση σε συνδυασμό με τον ως άνω κανόνα του ιδιωτικού δικαίου, με προφανή σκοπό την ενδυνάμωση της μείζονος σκέψεως των αποφάσεών τους με τη συμπληρωματική παράθεση του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ.¹⁷ Η νομολογιακή αυτή χρήση της συνταγματικής ρήτρας εκκινεί από την ερμηνευτική αφετηρία ότι η απαγόρευση της κατάχρησης δικαιώματος αποδίδει γενική αρχή του δικαίου, η οποία ενσωματώθηκε στο Σύνταγμα, γεγονός που, κατά την κρίση αυτή, ενισχύει τη λειτουργία της στο εν γένει νομικό μας σύστημα. Ωστόσο, η σωρευτική αυτή παράθεση των δυο διατάξεων παρίσταται προβληματική, δεδομένου ότι έχουν διαφορετικό πεδίο εφαρμογής¹⁸ και επιτελούν όλως διαφορετική λειτουργία στην έννομη τάξη μας¹⁹. Η νομολογία αυτή γεννά, πέραν των μεθοδολογικών ζητημάτων, κινδύνους συγχύσεως όσον αφορά την πρόσληψη του νοηματικού περιεχομένου των διατάξεων αυτών και της εν γένει κανονιστικής λειτουργίας τους, δεδομένου μάλιστα ότι μπορεί να οδηγήσει στην, εσφαλμένη κατά την ορθότερη άποψη, ερμηνευτική εκδοχή σύμφωνα με την οποία η ρύθμιση του άρθρου 281 Α.Κ. εξειδικεύει τη διάταξη του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ. Είναι όμως σαφές ότι η τελευταία αφορά αποκλειστικώς την άσκηση των θεμελιωδών (ατομικών και κοινωνικών) δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στο δεύτερο Μέρος του συνταγματικού κειμένου και δεν καταλαμβάνει, κατ' αρχήν, τις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών²⁰.

Εξαίρεση αποτελεί, ωστόσο, η περίπτωση της τριτενέργειας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, η οποία κατοχυρώνεται μάλιστα, με την αναθεώρηση του 2001, ρητά

¹⁶ Για τη νομολογιακή εφαρμογή της διατάξεως βλ. ιδίως Σ. Βλαχόπουλου, Η κατάχρηση δικαιώματος στη νομολογία των διοικητικών δικαστηρίων, ΔιοικΔικ 2021, σελ. 1 επ., Απ. Παπακωνσταντίνου, Κοινωνική δημοκρατία και κοινωνικό κράτος δικαίου, ό.π., σελ. 724 επ.

¹⁷ Βλ. ενδεικτικά Α.Π. 2023/2021, 594/2021, 69/2021, 789/2020, 340/2006, 95/2006, 551/2005, 1324/2000, 408/2000 κ.ά.

¹⁸ Πρβλ. Σ.τ.Ε. 116/2019, κατά την οποία «η διάταξη του άρθρου 281 του Α.Κ. αφορά στην ικανοποίηση ιδιωτικών δικαιωμάτων και όχι στην άσκηση του δικονομικού δικαιώματος ασκήσεως ενδίκου βοηθήματος στον χώρο του δημοσίου δικαίου» (σκ. 10) (πρβλ. Σ.τ.Ε. 2090/2014, 351/2011, 491/2003).

¹⁹ Βλ. Απ. Παπακωνσταντίνου, Κοινωνική δημοκρατία, ό.π., σελ. 724 επ. καθώς και στην εκεί παρατεθείσα βιβλιογραφία (ιδίως υποσημ. 1038) και νομολογία. Πρβλ. του ιδίου, Η σχέση των διατάξεων των άρθρων 25 παρ. 3 Συντ. και 281 Α.Κ. Τα όρια του πεδίου εφαρμογής της γενικής ρήτρας του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ., Το Σύνταγμα 2000, σελ. 1247 επ., Σ. Βλαχόπουλου, Η κατάχρηση δικαιώματος στη νομολογία των διοικητικών δικαστηρίων, ό.π., Ξ. Κοντιάδη/Α. Φωτιάδου, Άρθρο 25 του Συντάγματος, ό.π., σελ. 532-533.

²⁰ Πρβλ. Σ.τ.Ε. 362/2020. Σύμφωνα με αυτήν, «το μεν άρθρο 25 παρ. 3 του Συντάγματος αφορά στα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα του ανθρώπου και όχι στις σχέσεις δημοσίου δικαίου, το δε άρθρο 281 ΑΚ αφορά στην άσκηση ιδιωτικών δικαιωμάτων και δεν έχει εφαρμογή στο δημόσιο δίκαιο (ΣτΕ 1591/2009 κ. ά.), ενώ δεν νοείται καταχρηστική άσκηση δικονομικού δικαιώματος (ΣτΕ 1764/2009 κ. ά.)» (σκ. 9).

στη διάταξη του άρθρου 25 παρ. 1 εδ. γ' Συντ. (*«Τα δικαιώματα αυτά ισχύουν και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών στις οποίες προσιδιάζουν»*)²¹. Στην περίπτωση αυτή, η σώρευση των δυο διατάξεων (25 παρ. 3 Συντ. και 281 Α.Κ.) παρίσταται δικαιολογημένη, δεδομένου ότι η άσκηση του θεμελιώδους δικαιώματος που τριτενεργεί διέπεται και από τις δυο ως άνω διατάξεις, οπότε η σωρευτική παράθεσή τους και η συνδυαστική ερμηνεία τους κρίνεται εύλογη.

Πέραν όμως της ανωτέρω νομολογίας, τα πολιτικά δικαστήρια εφαρμόζουν, αν και σε περιορισμένη έκταση, ευθέως τη διάταξη του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ., κατά την ερμηνεία και εφαρμογή συνταγματικών διατάξεων που κατοχυρώνουν θεμελιώδη δικαιώματα. Χαρακτηριστική είναι εν προκειμένω η Α.Π. Ολομ. 33/1987, με την οποία κρίθηκε ότι η διάταξη αυτή *«αφορά όλα τα τελούντα υπό την εγγύηση και προστασία του κράτους ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, τα οποία όμως περιορίζει όχι χάριν του ιδιωτικού συμφέροντος, αλλά μόνον εφόσον από την καταχρηστική τους άσκηση βλάπτουν το γενικότερο κοινωνικό ή δημόσιο συμφέρον»*. Σύμφωνα με την ανωτέρω κρίση, η ρήτρα του άρθρου 25 παρ. 3 συνιστά «περιορισμό» των εν λόγω δικαιωμάτων, ενώ ως κριτήριο για τη διάγνωση της «καταχρηστικής άσκησής τους» διαλαμβάνεται η «βλάβη του γενικότερου κοινωνικού ή δημοσίου συμφέροντος». Τοιουτρόπως, για την ενεργοποίηση της ρήτρας του άρθρου 25 παρ. 3 δεν αρκεί απλώς η άσκηση του δικαιώματος να μην εξυπηρετεί το γενικότερο κοινωνικό ή δημόσιο συμφέρον, αλλά, επιπλέον, να το «βλάπτει».

Συναφώς, με την Α.Π. Ολομ. 2/1998 κρίθηκε ότι η ελευθερία των συμβάσεων δεν δύναται να περιοριστεί νομοθετικά, *«εκτός από τις περιπτώσεις κατά τις οποίες η ελευθερία αυτή προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων ή ασκείται κατά παραβίαση του Συντάγματος ή ενέχει προσβολή των χρηστών ηθών, καθώς επίσης κατά τις περιπτώσεις που αυτή ασκείται προς βλάβη της Εθνικής Οικονομίας (άρθρα 5 παρ. 1, 25 παρ. 3 και 106 παρ. 2 του Συντάγματος)»*²². Η προσβολή των δικαιωμάτων των άλλων ή των χρηστών ηθών, η παραβίαση του Συντάγματος καθώς και η βλάβη της εθνικής οικονομίας διαλαμβάνονται εν προκειμένω ως κριτήρια για την εφαρμογή της ρήτρας του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ., η οποία φαίνεται να συνοψίζει τα αναφερόμενα στις διατάξεις των άρθρων 5 παρ. 1 και 106 παρ. 2 Συντ. όρια.

Ακόμη, η βλάβη του κοινωνικού ή δημοσίου συμφέροντος προσλαμβάνεται ως κριτήριο για την εφαρμογή της εν λόγω απαγορευτικής ρήτρας και στην Α.Π. 167/1998, κατά την οποία η διάταξη του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ. *«αφορά όλα τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, όπως αυτά προβλέπονται στο Σύνταγμα και τελούν υπό την εγγύηση και προστασία του Κράτους, περιορίζει όμως αυτά όχι χάριν του ιδιωτικού συμφέροντος, αλλά μόνο εφόσον από την καταχρηστική άσκησή τους βλάπτεται το γενικότερο κοινωνικό ή δημόσιο συμφέρον»*. Σύμφωνα ακόμη με τη νομολογία του ανωτάτου πολιτικού δικαστηρίου της χώρας, *«η κατοχυρωμένη, με το άρθρο 14 παρ. 1 και 2 του Συντάγματος, ελευθεροτυπία υπόκειται στους περιορισμούς του νόμου, με τους οποίους επιδιώκεται όχι η παρεμπόδιση της ελευθεροτυπίας, αλλά η προστασία των ατόμων από την καταχρηστική άσκησή της (άρθρο 25 παρ. 3 Συντ.)*. Όριο προς αυτή την κατεύθυνση αποτελούν ακριβώς τα άρθρα 361-363 ΠΚ και, επομένως, με πρόσχημα την ελευθεροτυπία δεν επιτρέπεται η προσβολή της προσωπικότητας με δημοσιεύματα εξυβριστικά ή δυσφημιστικά για το άτομο» (Α.Π. 1422/2021. Βλ. και Α.Π. 129/2020). Στην περίπτωση αυτή, οι περιορισμοί που θέτει στην ελευθεροτυπία το Σύνταγμα (άρθρο 14 παρ. 1 και 2) προσλαμβάνονται επί της ουσίας ως εξειδικεύσεις της απαγορευτικής ρήτρας του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ., η

²¹ Πρβλ. τις ενδιαφέρουσες σκέψεις της Α.Π. 827/2019.

²² Πρβλ. Α.Π. Ολομ. 3/1998 που περιλαμβάνει παρόμοιες κρίσεις.

επίκληση της οποίας αποβλέπει έτσι στην ερμηνευτική προσέγγιση του περιεχομένου τους από τον δικαστή.

Όπως περιορισμένη είναι εξάλλου και η συναφής νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας. Χαρακτηριστικά νομολογιακά παραδείγματα αποτελούν εν προκειμένω οι Σ.τ.Ε. 1443/1993 και 1444/1993 με τις οποίες κρίθηκε ότι η αποχή των Δικηγόρων από τα καθήκοντά τους «*παραινόμενη υπερβαίνει τον επιτρεπόμενο από το Σύνταγμα σκοπό της και γίνεται καταχρηστική (άρθρ. 5 παρ. 1 και 25 παρ. 3 του Συντάγματος)*». Ως κριτήριο συνεπώς για τη διάγνωση της καταχρηστικής άσκησης του δικαιώματος προσλαμβάνεται εν προκειμένω η υπέρβαση από τον φορέα του του «*επιτρεπόμενου από το Σύνταγμα σκοπού του*». Αντίστοιχες κρίσεις περιλαμβάνονται στην απόφαση Σ.τ.Ε. Ολομ. 1466/2016, με την οποία η ρήτρα του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ. προσλαμβάνεται ως «*περιορισμός*» του δικαιώματος αποχής των δικηγόρων, ώστε να διασφαλίζεται η δικαιοδοτική λειτουργία «*η οποία δεν νοείται να παραλείπει σε ένα Κράτος Δικαίου από πράξεις ή παραλείψεις των δικηγόρων, οι οποίοι συμβάλλουν στην απονομή της Δικαιοσύνης ως συλλειτουργοί της*».

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ακόμη η Σ.τ.Ε. 5323/1995, η οποία υιοθετεί τη μέθοδο της σύμφωνης με το Σύνταγμα (άρθρα 5 παρ. 1 και 25 παρ. 3 Συντ.) ερμηνείας της διατάξεως του άρθρου 20 παρ. 2 Συντ. (δικαίωμα προηγούμενης ακρόασης), για να καταλήξει στην κρίση ότι η τελευταία αυτή διάταξη «*δεν αποκλείει, σε εξαιρετικές περιπτώσεις και υπό ορισμένες εγγυήσεις, να παραλείπεται η πρόσκληση των ενδιαφερομένων να εκθέσουν τις απόψεις τους πριν από τη διοικητική ενέργεια ή τη λήψη του μέτρου, όταν πρόκειται για μέτρο προσωρινού χαρακτήρα, λαμβανόμενο χάριν του δημοσίου συμφέροντος*»²³. Στην περίπτωση αυτή, η επίκληση της ρήτρας του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ. αποβλέπει στην ενίσχυση του ερμηνευτικού συλλογισμού όσον αφορά τη διακρίβωση των κανονιστικών ορίων του δικαιώματος της προηγούμενης ακρόασης.

Στην πρόσφατη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, η εφαρμογή της εν λόγω συνταγματικής ρήτρας είναι εξαιρετικώς σπάνια και οριακή. Συνίσταται κυρίως σε απλή μνεία της διατάξεως σωρευτικά ιδίως με τις λοιπές ρυθμίσεις του άρθρου 25, προκειμένου να ενισχυθεί η μείζονα πρόταση του δικανικού συλλογισμού, κυρίως όταν οι σχετικές δικαικές σταθμίσεις μεταξύ των διακυβευόμενων αγαθών και, συνακόλουθα, ο έλεγχος των περιορισμών με βάση την αρχή της αναλογικότητας παρίστανται δυσχερείς (ενδεικτικά Σ.τ.Ε. Ολομ. 1762/2023, 1763/2023, 465/2023. Πρβλ. Σ.τ.Ε. 2262/2023 κ.ά.). Χαρακτηριστικό παράδειγμα προσφέρουν εν προκειμένω οι αποφάσεις του ανωτάτου διοικητικού δικαστηρίου της χώρας που αφορούν μέτρα για την αντιμετώπιση της πανδημίας COVID-19 και, ιδιαίτερα, τον υποχρεωτικό εμβολιασμό (Σ.τ.Ε. Ολομ. 465/2023), την υποχρεωτική χρήση ιατρικής μάσκας (Σ.τ.Ε. Ολομ. 1147/2022), τον περιορισμό στην ελεύθερη κίνηση (Σ.τ.Ε. Ολομ. 1284/2022) και την απαγόρευση των δημοσίων υπαίθριων συναθροίσεων (Σ.τ.Ε. Ολομ. 1681/2022). Από τον συνδυασμό της διατάξεως του άρθρου 25 παρ. 4 Συντ. με τις λοιπές διατάξεις του ιδίου άρθρου (μεταξύ των οποίων περιλαμβάνει ρητώς και τη διάταξη της παραγράφου 3) το Δικαστήριο κρίνει ότι «*ανακύπτει... η υποχρέωση του ατόμου... να μεριμνά για τη διατήρηση της ατομικής του υγείας με σκοπό να μην μεταδώσει την ασθένεια σε άλλους, έτσι ώστε να γίνεται σεβαστό το ατομικό δικαίωμα των υπολοίπων στη διατήρηση της υγείας τους, αλλά και*

²³ Πρβλ. και Σ.τ.Ε. 1958/1987. Αντίστοιχες κρίσεις περιλαμβάνονται και στην Α.Π. 526/1988 και αφορούν το ίδιο δικαίωμα (προηγούμενη ακρόαση). Σύμφωνα με την απόφαση από τον συνδυασμό των άρθρων 20 παρ. 2 και 25 παρ. 3 Συντ. «*συνάγεται ότι το δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασης αργεί όταν συντρέχουν ειδικοί λόγοι δημοσίου συμφέροντος που επιβάλλουν την άμεση λήψη και εφαρμογή του διοικητικού μέτρου*».

να μην επιβαρύνεται το σύστημα υγείας» (Σ.τ.Ε. Ολομ. 465/2023, σκ. 7). Τέλος, με σειρά αποφάσεων του το Δικαστήριο, εξετάζοντας αντίστοιχους ισχυρισμούς των διαδίκων, έκρινε, ευλόγως, ότι «η συνταγματική διάταξη περί απαγόρευσης της καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος αφορά την περίπτωση κατάχρησης εκ μέρους του φορέα του ατομικού δικαιώματος και όχι σχέσεις δημοσίου δικαίου» (Σ.τ.Ε. 354/2020, σκ. 14. Πρβλ. Σ.τ.Ε. 1439/2020 Ολομ., 1626/2018, 2850/2017, 343/2016, 3173/2014 Ολομ., 338/2014, 14/2006 κ.ά.).

Όπως προκύπτει από μια γενική θεώρηση της νομολογίας των ανωτάτων δικαστηρίων της χώρας, η εφαρμογή της απαγορευτικής ρήτηρας του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ. είναι περιορισμένη, ενώ ο δικαστής αποφεύγει τη συμπερίληψή της στη μείζονα πρόταση του δικανικού συλλογισμού, πολύ δε περισσότερο σε ερμηνευτική της ανάλυση. Τούτο οφείλεται σε δυο κυρίως παράγοντες: α) Στο γεγονός ότι η συνδρομή των προϋποθέσεων εφαρμογής της είναι σπάνια και β) στην αοριστία του περιεχομένου της και, συνακόλουθα, στους εγγενείς ερμηνευτικούς «κινδύνους» που συντελούν στην πρόκληση «φοβικότητας» κατά την προσέγγισή της.

4. Πρόταση ερμηνευτικής προσέγγισης

Η αοριστία μιας διάταξης, πολλώ δε μάλλον μιας συνταγματικής διάταξης, δεν συνεπάγεται, και δη αυτοθρόως, την απουσία κανονιστικού περιεχομένου. Δεν πρέπει να παραβλέπεται άλλωστε ότι οι συνταγματικές αρχές αποτελούν (πλήρεις και επιτακτικούς) κανόνες, που διακρίνονται από τους άλλους μόνον ως προς τη γενικότητα και την αφαιρετικότητά τους. Η απαγόρευση της καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος που θεσπίζεται στο άρθρο 25 παρ. 3 Συντ. διαθέτει όλα τα αναγκαία μορφολογικά χαρακτηριστικά προκειμένου να θεωρηθεί ως γενική αρχή του Συντάγματος. Γενική αρχή, που παρά τη γενικότητα και την αφαιρετικότητά της, αποτελεί συνταγματικό κανόνα, διαθέτει δηλαδή συγκεκριμένο νοηματικό περιεχόμενο και επιτελεί ορισμένη κανονιστική λειτουργία στο συνταγματικό μας σύστημα. Η εν λόγω παραδοχή, συνιστά αναγκαίο όρο για τη διασφάλιση της ενότητας και της ακεραιότητας του Συντάγματος, που βασίζεται σε τρεις αυτονόμετες εν πολλοίς θέσεις: α) Στην τυπική ισοδυναμία των συνταγματικών διατάξεων, β) στη θεώρηση του συνταγματικού κειμένου ως κανονιστικού συστήματος, εντός του οποίου επιλύονται οι όποιες (φαινομενικές) αντιφάσεις του και γ) στην αντίληψη ότι στο συνταγματικό κείμενο δεν υπάρχει τίποτε κανονιστικά ανύποπτο. Όλες οι διατάξεις παράγουν κανονιστικές συνέπειες και επιτελούν κανονιστική λειτουργία, διαθέτοντας την ίδια επιτακτικότητα και δεσμευτικότητα. Οι ανωτέρω μεθοδολογικές παραδοχές δοκιμάζονται όταν αμφισβητείται η κανονιστική λειτουργία επιμέρους συνταγματικών διατάξεων κατ' επίκληση μάλιστα «κινδύνων» που επάγεται η εφαρμογή τους ή της εγγενούς «αοριστίας» τους. Αμφισβήτηση, η οποία υπονομεύει, δίχως αμφιβολία, την ενότητα και την ακεραιότητα του Συντάγματος, οι οποίες αποτελούν αναγκαίους -κυριολεκτικώς υπαρξιακούς- όρους για το ίδιο.

Τοιουτρόπως, οι όποιοι (υποτιθέμενοι ή μη) «κίνδυνοι» που δύναται να απορρέουν από ορισμένη συνταγματική διάταξη για έτερους -και δη θεμελιώδεις- κανόνες του Συντάγματος δεν μπορεί να οδηγούν σε αδρανοποίηση του κανονιστικού περιεχομένου και της κανονιστικής λειτουργίας της, κατ' επίκληση μιας ιδιότυπης ιεραρχίας των συνταγματικών κανόνων. Μια τέτοια αντίληψη δεν θα προσέκρουε μόνον στη νομική υπόσταση του Συντάγματος, αλλά επιπλέον, θα προκαλούσε μεγαλύτερους «κινδύνους» από εκείνους που επιδιώκει να αντιμετωπίσει, αφού θα αναιρούσε την ενότητα και την ακεραιότητά του. Ούτε, πολύ περισσότερο, θα μπορούσε να νοηθεί υποκατάσταση συνταγματικών κανόνων από οιοσδήποτε υποκειμενικές ή προερμηνευτικές αντιλήψεις του ερμηνευτή του.

Επομένως, μοναδική ερμηνευτική επιλογή είναι εν προκειμένω η διακρίβωση του κανονιστικού νοήματος της ρήτρας του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ. και της λειτουργίας της στο συνταγματικό μας σύστημα, παρόλη την ασάφεια και την αοριστία που χαρακτηρίζει τη διάταξη αυτή. Προνομιακό πεδίο για την ερμηνευτική της προσέγγιση αποτελεί, όπως θα εκτεθεί, κατωτέρω, το ειδικότερο σύστημα των συνταγματικών κανόνων που συγκροτεί το άρθρο 25 Συντ., το οποίο περιλαμβάνει ερμηνευτικές αρχές που διέπουν συνολικά το σύστημα προστασίας των ατομικών και των κοινωνικών δικαιωμάτων, όπως αυτά κατοχυρώνονται στο δεύτερο Μέρος του συνταγματικού κειμένου.

Η διάταξη του άρθρου 25 παρ. 3 θεσπίζει, όπως σημειώθηκε, γενική αρχή του Συντάγματος, η οποία αποδίδει αντίστοιχη γενική αρχή του δικαίου περί απαγορεύσεως της καταχρηστικής ασκήσεως δικαιώματος και την ενσωματώνει, ρητώς και ειδικώς, στο πεδίο των θεμελιωδών ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Σύμφωνα με την εν λόγω δικαιοκή αρχή, δεν επιτρέπεται η άσκηση ενός δικαιώματος που αναγνωρίζεται από το δίκαιο, όταν αυτή συντελείται κατά τρόπο που προσκρούει στον σκοπό στον οποίο αποβλέπει η νομική του προστασία και, κυρίως, όταν βλάπτει το γενικότερο συμφέρον. Οι φιλοσοφικές, ιδεολογικές και ηθικές αφετηρίες της ανωτέρω δικαιοκής αρχής εντοπίζονται στην αναγνώριση των ορίων που συναντά η συμπεριφορά των ατόμων όταν εντάσσεται σε ένα κοινωνικό σύνολο, ήτοι στους εξωτερικούς περιορισμούς που απορρέουν από την εν λόγω κοινωνική του ένταξη. Υπό την έννοια αυτή, όλα τα φιλελεύθερα συντάγματα ενσωματώνουν την εν λόγω δικαιοκή αρχή, είτε ρητά (όπως το Σύνταγμα του 1975), είτε ως -εν πολλοίς αυτονόητο- κανόνα που συνάγεται από το συνολικότερο σύστημα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Έτσι, όριο στην άσκηση των τελευταίων υπολαμβάνεται η μη παρεμπόδιση άσκησης των δικαιωμάτων των άλλων καθώς και η μη βλάβη του γενικότερου δημοσίου ή κοινωνικού συμφέροντος.

Σημειώνεται εν προκειμένω ότι πολύ πριν την ψήφιση του Συντάγματος του 1975 το ανώτατο διοικητικό δικαστήριο της χώρας εφάρμοσε την εν λόγω γενική αρχή. Ειδικότερα, με την Σ.τ.Ε. Ολομ. 617/1933, κρίθηκε ότι «*αι εν τω Ν.Δ. της 21 Οκτωβρίου 1925 αναγραφόμεναι διατάξεις περί προσκλήσεως εργοστασιαρχών κ.λπ. προς συνέχισιν των εργασιών των, ων ηπειλήσαν την διακοπήν κ.λπ. θεσπισθείσαι υπό του Νομοθέτου προς περιφρούρησιν και προστασίαν ανωτέρων και γενικωτέρων κοινωνικών συμφερόντων και της εννόμου τάξεως ουδαμώς αντίκεινται προς τας περί ελευθερίας διατάξεις του Συντάγματος (άρθρ. 10) καθόσον δια της συνταγματικής ταύτης διατάξεως ηθέλησε μεν ο Συνταγματικός Νομοθέτης να αναγνωρίση κατ' αρχήν το ατομικόν δικαίωμα της ελευθερίας αλλ' ουδαμώς ηννόησε να απαγορεύση εις την Νομοθετικήν εξουσίαν περιορισμούς υπαγορευομένους υπό της ανάγκης της προστασίας του γενικού συμφέροντος και της εννόμου τάξεως έναντι υπερβασίων και καταχρήσεων της ατομικής ελευθερίας*». Συνακόλουθα, η «υπέρβαση» και η «κατάχρηση» της ατομικής ελευθερίας δύναται να δικαιολογήσουν περιορισμούς της. Είχε προηγηθεί εξάλλου η έκδοση της Σ.τ.Ε. Ολομ. 138/1930, σύμφωνα με την οποία «*εν τω γενικώ κοινωνικώ συμφέροντι ευρίσκει κάθε ατομικόν δικαίωμα τα όριά του...*». Στις νομολογιακές αυτές περιπτώσεις, διαφαίνεται ήδη η σύνδεση μεταξύ της ρήτρας απαγόρευσης της καταχρηστικής άσκησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων και του γενικού ή κοινωνικού συμφέροντος.

Η γενική αυτή αρχή αποκτά συγκεκριμένη, ειδικότερη, διάσταση στο πεδίο των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Στην περίπτωση αυτή, ως καταχρηστική άσκηση δικαιώματος μπορεί να νοηθεί εκείνη η οποία αντιστρατεύεται ευθέως την ίδια την τελολογία της κατοχυρώσεώς του, ήτοι τον -ιστορικά, φιλοσοφικά και πολιτικά- ουσιώδη σκοπό (*ratio*) που επέβαλε τη συνταγματική του τυποποίηση, είτε αποβλέπει

στη βλάβη του γενικότερου δημόσιου ή κοινωνικού συμφέροντος, όπως αυτό νοείται στο πλαίσιο του αξιακού κώδικα που διαμορφώνει κανονιστικά το συνταγματικό μας σύστημα. Πρόκειται συνεπώς για περιπτώσεις βλάβης των ιδίων των αξιακών θεμελίων του Συντάγματος, κατά τρόπο μάλιστα που να αντιστρέφει ή να διαστρέφει την ωφέλεια που αποφέρει στον φορέα του δικαιώματος, όπως αυτή νοείται στο ίδιο το πλαίσιο της τελλολογίας της κατοχυρώσεώς του.

Πρόκειται συνεπώς για τα απώτατα όρια περιορισμού της (νομικής) εξουσίας που διαθέτει ο φορέας του δικαιώματος κατά την άσκησή του. Εξαιτίας δε του εν λόγω εξαιρετικού χαρακτήρα της αρχής, για την εφαρμογή της απαιτείται η άσκηση του δικαιώματος να είναι προδήλως καταχρηστική και όχι απλώς να πιθανολογείται ως τέτοια, να εκδηλώνεται δε με συγκεκριμένη (εξωτερική) συμπεριφορά του ασκούντος το δικαίωμα, χωρίς να αρκεί εν προκειμένω απλώς η υποκειμενική του πρόθεση ή διάθεση. Η καταχρηστικότητα της ασκήσεως του δικαιώματος πρέπει, συνεπώς, να προκύπτει από συγκεκριμένη συμπεριφορά του φορέα του, που δεν καταλείπει περιθώρια όσον αφορά την αξιολόγηση ως προς την υπέρβαση των ορίων που τάσσει η εν λόγω γενική αρχή.

Υπό τους ανωτέρω όρους, η γενική αυτή αρχή ουδόλως μπορεί να θεωρηθεί ως «πολλαπλασιαστής» των δικαιωμάτων, ούτε, πολύ περισσότερο, ως μηχανισμός «εργαλειοποίησής» τους, δεδομένου ότι καταχρηστική άσκηση δικαιώματος μπορεί να νοηθεί όχι όταν με αυτήν δεν εξυπηρετείται ορισμένος σκοπός αλλά όταν ο σκοπός αυτός βλάπτεται μέσω συγκεκριμένης, ευθέως εκδηλούμενης, συμπεριφοράς του φορέα του, γεγονός που έχει ως συνέπεια την αποδυνάμωση και, υπό όρους, την απώλεια του δικαιώματος. Πρόκειται ασφαλώς για σημειακή και προσωρινή απώλεια του δικαιώματος, δεδομένου ότι ο φορέας του δεν αποξενούται οριστικώς της δυνατότητας ασκήσεώς του, παρά μόνον της δυνατότητας καταχρηστικής ασκήσεώς του. Τούτο σημαίνει ότι η δυνατότητά του να ασκήσει το δικαίωμα δεν προστατεύεται συνταγματικά και καθίσταται ανεπίτρεπτη η άσκησή του, μόνον εφόσον και για όσο αυτή διαγιγνώσκεται ως καταχρηστική. Στις περιπτώσεις αυτές, ο φορέας του δικαιώματος αποστερείται της νομικής δυνατότητάς του να επικαλεστεί τη συνταγματική του κατοχύρωση, αφού αποξενούται από την εν λόγω νομική αξίωσή του λόγω ακριβώς της καταχρηστικής του ασκήσεως, ήτοι της υπερβάσεως των ορίων που θέτει η ίδια η συνταγματική διάταξη που το κατοχυρώνει, όπως τα όρια αυτά προκύπτουν από τον ερμηνευτικό συνδυασμό της συγκεκριμένης συνταγματικής διατάξεως που το κατοχυρώνει με τη γενική ρήτρα του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ. Αυτή είναι η ρητώς, ειδικώς και σαφώς εκπεφρασμένη βούληση του συντακτικού νομοθέτη, η οποία τυποποιήθηκε στην εν λόγω συνταγματική διάταξη κατά τρόπο δεσμευτικό για τον εφαρμοστή του Συντάγματος. Άρα η οποιαδήποτε κριτική στην εν λόγω συνταγματική διάταξη δεν τίθεται *de constitutione lata* αλλά μόνον *de constitutione ferenda*. Έτερο είναι εξάλλου το ζήτημα εάν η εν λόγω (*de constitutione ferenda*) κριτική έχει θεωρητική βάση ή όχι, ήτοι εάν θα μπορούσε ένα φιλελεύθερο Σύνταγμα να επιτρέψει την -κατά τα ανωτέρω- καταχρηστική άσκηση ενός θεμελιώδους δικαιώματος.

Όπως σημειώθηκε, το πλήρες κανονιστικό της νόημα αποκτά η γενική αρχή της απαγόρευσης καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος όταν ερμηνεύεται σε συνδυασμό με τις λοιπές διατάξεις του άρθρου 25 Συντ.²⁴ Από τη συστηματική αυτή ερμηνεία των υπόψη διατάξεων δεν γίνεται μάλιστα μόνον εναργέστερο το κανονιστικό περιεχόμενο της αρχής, αλλά, επιπλέον, καθίσταται ευχερέστερα

²⁴ Βλ. για τις διατάξεις του άρθρου, Χ. Ανθόπουλου, ό.π., Ξ. Κοντιάδη/Α. Φωτιάδου, ό.π., σελ. 517 επ., Α. Μανιτάκη, ό.π., Απ. Παπακωνσταντίνου, Κοινωνική δημοκρατία, ό.π.

αντιληπτή και η *ratio* αυτής. Ειδικότερα, με το εδάφιο α' της παρ. 1 του άρθρου (*«Τα δικαιώματα του ανθρώπου ως άτομου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου... τελούν υπό την εγγύηση του Κράτους»*) αναγνωρίζεται η διττή εικόνα με την οποία προσλαμβάνεται το υποκείμενο των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Επιβεβαιώνεται έτσι ότι το υποκείμενο των θεμελιωδών δικαιωμάτων προσλαμβάνεται όχι μόνον στην ατομική του υπόσταση αλλά και στην κοινωνική του, ήτοι ως ενταγμένο στο κοινωνικό σύνολο. Από τη διττή αυτή πρόσληψη του υποκειμένου τους, προκύπτει επί της ουσίας και το απώτατο όριο στην άσκησή τους, ήτοι το όριο πέραν του οποίου η άσκηση θεωρείται καταχρηστική. Και αυτό το όριο είναι τα δικαιώματα των άλλων και το γενικότερο δημόσιο ή κοινωνικό συμφέρον. Η οριοθέτηση αυτή της ατομικής ελευθερίας συνιστά το αναπόφευκτο «αντίτιμο» της εντάξεως του φορέα της στο κοινωνικό σύνολο. Συνακόλουθα, η υποχρέωση των κρατικών οργάνων, που θεσπίζει το εδάφιο β' της ίδιας παραγράφου (*«Όλα τα κρατικά όργανα υποχρεούνται να διασφαλίζουν την ανεμπόδιση και αποτελεσματική άσκησή τους»*) έχει ως προϋπόθεση η άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων να συντελείται σύμφωνα με τις οικείες διατάξεις που τα κατοχυρώνουν και, συνακόλουθα, να μην υπερβαίνει τα όρια που χαράσσει η γενική αρχή του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ. Επομένως, σε περίπτωση καταχρηστικής ασκήσεως ενός θεμελιώδους δικαιώματος, ο φορέας του δεν μπορεί να επικαλεστεί την ως άνω συνταγματική υποχρέωση των κρατικών οργάνων, δεδομένου ότι αυτά δεν υποχρεούνται (το αντίθετο μάλιστα) να διασφαλίζουν την καταχρηστική άσκησή του από τον φορέα του. Στην περίπτωση αυτή το ανεπίτρεπτο της καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος συνιστά περιορισμό στην άσκησή του, κατά την έννοια του εδαφίου δ' της ίδιας παραγράφου (*«Οι κάθε είδους περιορισμοί που μπορούν κατά το Σύνταγμα να επιβληθούν στα δικαιώματα αυτά πρέπει να προβλέπονται είτε απευθείας από το Σύνταγμα...»*), εν προκειμένω δε ο εν λόγω περιορισμός προβλέπεται, κατά τρόπο ειδικό, ρητό και πανηγυρικό, στην παράγραφο 3 του άρθρου αυτού (άρθρο 25 Συντ.).

Στη διακρίβωση του ακριβούς περιεχομένου της γενικής αρχής του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ. συμβάλλει και η διάταξη της παραγράφου 2 του ίδιου άρθρου, σύμφωνα με την οποία: *«Η αναγνώριση και η προστασία των θεμελιωδών και απαράγραπτων δικαιωμάτων του ανθρώπου από την Πολιτεία αποβλέπει στην πραγμάτωση της κοινωνικής προόδου μέσα σε ελευθερία και δικαιοσύνη»*. Με την εν λόγω διάταξη επιβεβαιώνεται η οριοθέτηση της ασκήσεως των θεμελιωδών δικαιωμάτων, που έχει ως συνέπεια την απώλεια (έκπτωση) της αντίστοιχης αξίωσης που εμπεριέχουν για τον φορέα τους. Ειδικότερα, η αναγνώριση και η προστασία τους από την Πολιτεία (νοούμενη εν προκειμένω στην ολότητά της) συναντούν όριο την καταχρηστική άσκησή τους, ήτοι την ευθεία αντίθεσή τους προς την τελολογία της κατοχυρώσεώς τους και τη βλάβη του γενικότερου δημοσίου ή κοινωνικού συμφέροντος, στην έννοια του οποίου εμπεριέχεται πρωτίστως η πραγμάτωση της κοινωνικής προόδου μέσα σε ελευθερία και δικαιοσύνη. Η καταχρηστική άσκηση που υπερβαίνει το όριο αυτό βλάπτει, εξ ορισμού, την *«πραγμάτωση της κοινωνικής προόδου μέσα σε ελευθερία και δικαιοσύνη»*, που συνιστά απώτερη ιδεολογική και κανονιστική αφετηρία του γενικότερου δημόσιου ή κοινωνικού συμφέροντος, όπως αυτό εξειδικεύεται κατά περίπτωση. Από τη στιγμή της καταχρηστικής ασκήσεως του δικαιώματος από τον φορέα του, η Πολιτεία ούτε αναγνωρίζει, ούτε, πολύ περισσότερο, προστατεύει το δικαίωμα, αφού, κατά τη στάθμιση που το ίδιο το συνταγματικό κείμενο πραγματοποιεί στις διατάξεις του άρθρου 25, το γενικότερο δημόσιο ή κοινωνικό συμφέρον και η δυνατότητα άσκησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων από τους άλλους, παρίστανται κανονιστικά υπέρτερα, με συνέπεια να τίθεται σε αδράνεια για τον φορέα του η νομική αξίωση που απορρέει από το

δικαίωμα. Το αν η εν λόγω δικαιοκή και αξιακή στάθμιση στην οποία προβαίνει το ίδιο το Σύνταγμα είναι δικαιοπολιτικά ορθή, κατά την αντίληψη του ερμηνευτή, ουδόλως μπορεί να επηρεάσει το νοηματικό περιεχόμενο και την κανονιστική λειτουργία της γενικής αρχής του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ.

Είναι, τέλος, σαφές ότι η διάταξη της παραγράφου 4 του άρθρου 25 Συντ. (*«Το Κράτος δικαιούται να αξιώνει από όλους του πολίτες την εκπλήρωση του χρέους της κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης»*), αν και δεν επηρεάζει άμεσα το νοηματικό περιεχόμενο της γενικής ρήτρας της παραγράφου 3 του ιδίου άρθρου, εντούτοις ενισχύει την ιδεολογικοπολιτική αφετηρία της (ήτοι την αντίληψη του υποκειμένου των δικαιωμάτων στην κοινωνική του υπόσταση και τη δυνατότητα προκρίσεως υπό όρους του γενικού συμφέροντος), ενώ παράλληλα διευκολύνει στη διακρίβωση των ορίων που χαράσσει η εν λόγω γενική ρήτρα στην άσκηση ενός θεμελιώδους δικαιώματος, στις περιπτώσεις εκείνες που επιβάλλεται συγκεκριμένος κρατικός περιορισμός του στο πλαίσιο της εκπλήρωσης του χρέους της κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης.

5. Σύνοψη

Όπως επιχειρήθηκε να τεκμηριωθεί στην παρούσα μελέτη, η διάταξη του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ. θεσπίζει γενική αρχή του Συντάγματος, η οποία αποτελεί, όπως οι λοιποί συνταγματικοί κανόνες, πλήρη και ολοκληρωμένο κανόνα δικαίου, που διαθέτει συγκεκριμένο κανονιστικό περιεχόμενο και λειτουργία. Το πλήρες κανονιστικό περιεχόμενο της αρχής προκύπτει ιδίως δια της συστηματικής ερμηνείας της με τις λοιπές διατάξεις του άρθρου 25 Συντ., με τις οποίες θεσπίζονται βασικές ερμηνευτικές αρχές για την προσέγγιση των επιμέρους κανόνων που διέπουν το σύνολο των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων.

Η θέσπιση της γενικής αρχής της απαγόρευσης καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος επιτελεί, εκ της ιδιότητος αυτής ως συνταγματικής αρχής, πέραν της στενά κανονιστικής λειτουργίας (οριοθέτηση της άσκησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων), ευρύτερη ερμηνευτική αλλά και παιδαγωγική λειτουργία. Εν πρώτοις, επιβεβαιώνει και ενισχύει τη (συνταγματική) πρόσληψη του φορέα των θεμελιωδών δικαιωμάτων τόσο στην ατομική, όσο και στην κοινωνική του διάσταση, γεγονός που καθιστά εν προκειμένω επιτρεπτή την οριοθέτηση όχι αυτού καθεαυτού του δικαιώματος αλλά της ασκήσεώς του, ήτοι της ασκήσεώς του κατά τρόπο που αντιστρατεύεται ευθέως την ίδια την τελλογία της συνταγματικής κατοχύρωσής του και βλάπτει ουσιωδώς το γενικότερο δημόσιο ή κοινωνικό συμφέρον. Η διάγνωση της καταχρηστικότητας της ασκήσεώς του, θέτει εκποδών τον φορέα από τη νομική αξίωση που ενσωματώνει το δικαίωμα και την καθιστά συνταγματικά ανεπίτρεπτη.

Από το κανονιστικό αυτό περιεχόμενο της αρχής, απορρέει εξάλλου η παιδαγωγική του λειτουργία, αφού αποδίδει τη βούληση του συντακτικού νομοθέτη να μη θεωρείται ανεκτή μια τέτοια καταχρηστική άσκηση δικαιώματος. Η συνειδητοποίηση της κανονιστικής λειτουργίας της εν λόγω αρχής διαμορφώνει, εκ των πραγμάτων, ένα αξιακό μοντέλο αναφοράς, που κατευθύνει τη δράση τόσο της κρατικής εξουσίας, όσο και των πολιτών και δεν μπορεί παρά να επηρεάζει τον τρόπο πρόσληψης των θεμελιωδών δικαιωμάτων και, κυρίως, την επίκλησή τους στον δημόσιο διάλογο.

Συνοψίζοντας, η αοριστία και η αφαιρετικότητα της γενικής ρήτρας του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ. δεν επαρκούν για να εξοστρακίσουν από το συνταγματικό μας σύστημα την υπόψη γενική αρχή που θεσπίζεται με αυτήν. Περαιτέρω, οι όποιοι «κίνδυνοι» ελλοχεύουν από την (προφανώς εσφαλμένη) εφαρμογή της δεν μπορεί να την αποστερήσουν από την κανονιστική λειτουργία της. Η διακρίβωση του

κανονιστικού περιεχομένου της και η εφαρμογή της δεν διακυβεύουν, αλλά, αντιθέτως, διαφυλάσσουν την ενότητα και την ακεραιότητα του Συντάγματος.